



09

สัตว์สัญลักษณ์บนบานตู้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ ในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์

Creature symbolism on the relic's cabinets
at Issares Rajanusorn Mansion

ยุทธนาวารากร แสงอร่าม*
Yutthanawarakorn Saengaram

* ภัณฑารักษ์ชำนาญการ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร

บทคัดย่อ

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ปรับห้องตอนกลางพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ พระที่นั่งตึกสองชั้นแบบตะวันตก ในพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิโดยโปรดฯ ให้ทำตู้ไม้จำหลักปิดทอง 3 ตู้ ตั้งกลางประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตู้เบื้องขวาประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตู้เบื้องซ้ายประดิษฐานพระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี และทำเพดานและอัฐจันทร์สำหรับตั้งเครื่องบูชา

บนบานตู้ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิประดับรูปสัตว์สัญลักษณ์ในวงรีบานละ 2 ตัว คือ สุนัข 2 ตัว ครุฑ 2 ตัว และ ครุฑกับราชสีห์ จากการศึกษาพบว่ารูปสัตว์เหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของ “วัน” ตามคติอัฐเคราะห์ ดาวเคราะห์ 8 ดวง ซึ่งมีนามเรียกเป็นสัตว์ต่างๆ ได้แก่ อาทิตย์-ครุฑนาม จันทร์-พยัคฆนาม อังคาร-สิงหนาม พุธ-โสณนาม เสาร์-นาคนาม พฤหัสบดี-มุสิกนาม ราหู-คชนาม และ ศุกร์-อักษนาม ซึ่งสัตว์สัญลักษณ์แต่ละคู่ในวันพระราชสมภพและวันสวรรคตของแต่ละพระองค์ การเรียกวันเป็นนามสัตว์ต่างๆ เหล่านี้น่าที่จะเป็นที่รับทราบกันแพร่หลายเนื่องจากการเรียกวันเป็นนามสัตว์ต่างๆ เหล่านี้ปรากฏในตำราพิไชยสงครามและตำราโหราศาสตร์เกี่ยวกับการตั้งชื่อตัวของบุคคลต่างๆ

คำสำคัญ : สัตว์สัญลักษณ์, พระบรมอัฐิ – การประดิษฐาน, พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์

A b s t r a c t

After King Pinklao passed away in 1866, his brother, King Rama IV adapted the central hall in Issares Rajanusorn Mansion, a two storey western building in the Front Palace, to be an altar room and established three carved wooden cabinets decorated with gold leaf to hold the royal relics. The relic of King Pinklao was placed in the middle cabinet, King Rama II's relic was placed in the right hand side cabinet and Queen Sri Suriyendra's relic was placed in the left hand side cabinet.

On each of the cabinet's doors were carved two creatures; two dogs, two Garudas, and a Garuda with a lion. These creatures are the symbols of day in the Astagraha and the 8 planets or 8 days in Thai astrology. The Astagraha named the creatures as follows; Sunday-Garuda, Monday-tiger, Tuesday-lion, Wednesday-dog, Wednesday night-elephant, Thursday-mouse, Friday-goat and Saturday-Naga. The two creatures on cabinet's door are symbols of the day of birth and the day of death of person as is widely understood under Thai astrology and the "Thai Art of War".

Keywords : Creature symbolism, Relic-established, Issares Rajanusorn Mansion the Front Palace

บทนำ

พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ พระที่นั่งตึกสองชั้นแบบตะวันตก ในพระราชวังบวรสถานมงคล พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างทางด้านทิศเหนือของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ภายหลังบรรราชากิเชก เนื่องจากทรงไม่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับในหมู่พระวิมานอันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบวรราชเจ้าแต่ก่อนมา เมื่อแรกสร้างพระที่นั่งองค์นี้มีนามว่า พระที่นั่งวงจันทร์¹ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ตามพระนามครั้งเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ การเปลี่ยนนามพระที่นั่งดังกล่าวสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในปลายสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เพื่อเป็นการรำลึกถึงพระองค์ (เด่นดาว ศิลปานนท์, 2543: 106)

พระที่นั่งชั้นบนซึ่งเป็นส่วนที่ประทับ ห้องตอนกลางพระที่นั่งเป็นห้องใหญ่ที่สุดจากจำนวน 5 ห้อง ทรงใช้เป็นห้องสวดย ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาจัดการต่างๆ ในพระบวรราชวัง โปรดให้ปรับห้องตอนกลางพระที่นั่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบรมราชาชนก และพระอัฐิพระบรม

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2506: 30) ทรงเล่าถึงคราวตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเยี่ยมอาการประชวรพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “เสด็จเข้าไปเยี่ยมประชวรถึงในห้องพระบรรทม พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร ซึ่งในเวลานั้นเรียกพระที่นั่งวงจันทร์ แต่ยังอยู่ที่บรรทมเดิมห้องข้างใต้...”

ราชชนนี จากหอพระอัฐิในพระบวรราชวังมาประดิษฐานไว้ที่เดียวกัน โดยโปรดให้ทำตู้ไม้จำหลักปิดทอง 3 ตู้ ตู้กลางประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตู้เบื้องขวาประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตู้เบื้องซ้ายประดิษฐานพระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี และทำเพดานและอัมฉันทร์สำหรับตั้งเครื่องบูชา (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556 : 111) (รูปที่ 1)

ในรัชกาลที่ 5 เมื่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทิวงคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฐิประดิษฐานไว้กับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556 : 111)

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายวังหน้าเหลือประทับอยู่น้อยพระองค์ วังหน้าก็ทรุดโทรมลงมาก จึงโปรดให้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระอัฐิสมเด็จพระบวรราชเจ้า 3 พระองค์ และพระอัฐิกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ไปประดิษฐาน ณ หอพระนาก ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีพุทธศักราช 2460 (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556: 77) ส่วนพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี คงเชิญไปประดิษฐาน ณ หอพระธาตุมณฑลในพระบรม

มหาราชวัง ในภายหลังจึงมีการอัญเชิญพระป้ายฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประดิษฐานที่ตู้กลางแทน

ปัจจุบัน พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ เป็นส่วนหนึ่งของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จัดแสดงเฉพาะชั้นบนด้วยเครื่องเรือนแบบยุโรปและแบบจีน ตามลักษณะการใช้งานพระที่นั่งมาแต่เดิม

ตู้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ

ตู้ประดิษฐานพระบรมอัฐิเป็นไม้จำหลักปิดทอง 3 ตู้ เป็นตู้ที่ผสมผสานศิลปะไทยและตะวันตก โดยส่วนบนของตู้มีซุ้มลายเครือเถาแบบตะวันตกซึ่งประดับพระบรมราชสัญลักษณ์และสัญลักษณ์ประจำแต่ละพระองค์ เชิงตู้ด้านล่างประดับรูปช้างในวงจักรล้อมรอบด้วยลายเครือเถา มีการเจาะผนังห้องบางส่วนและฝังตุ้ลงไป สำหรับตู้กลางมีขนาดใหญ่จะอยู่ต่ำกว่าสองตู้ข้าง (รูปที่ 2) ถัดจากผนังออกมามีเพดานและเสาไม้กลมสลักลายเครือฝรั่งปิดทอง กึ่งกลางด้านหน้าของเพดานประดับพระบรมราชสัญลักษณ์รูปพระปิ่นเบื้องล่างของเสาเพดานมีอัฐจันทร์สลักลายริ้วผ้าจำนวน 3 ชั้น รองรับ

ตู้ใหญ่ตรงกลาง ซุ้มข้างบนสลักรูปพระปิ่นประดิษฐานบนพานแว่นฟ้าขนาดด้วยฉัตร 7 ชั้น อันเป็นพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีที่มาจากพระนามเดิมของพระองค์คือ “สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอิศเรศจุฑาภรณ์ ตรีพิศเพชรรัตนาลงกต” (ดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2457: 132) ตัวตู้ไม่มีบานปิดแต่ทำเป็นซุ้มลึกเข้าไป ผนังซุ้มด้านในตอนบนสลักรูปนาคอยู่ในวงกลมและบนขอบวงกลมสลักเลขอารบิกสามช่วงทวนเข็มนาฬิกาเป็นเลข 10 15 1170 (รูปที่ 3) หมายถึงวันพระราชสมภพเดือน 10 ขึ้น 15 ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช 1170 (กรมศิลปากร, 2554: 31) ซึ่งตรงกับวันอาทิตย์ กลางผนังสลักรูปครุฑขนาดจำนวน 2 ตัวอยู่ในวงรี (รูปที่ 4) ผนังซุ้มด้านล่างสลักรูปวัวอยู่ในวงกลม บนขอบวงกลมสลักเลขอารบิกสาม

ช่วงตามเข็มนาฬิกา เป็นเลข 2 6 1227 หมายถึงวันสวรรคต คือ เดือนยี่
แรม 6 ค่ำ ปีกุน จุลศักราช 1227 (กรมศิลปากร, 2554: 31) ซึ่งตรงกับวัน
อาทิตย์เช่นเดียวกับวันพระราชสมภพ

ตุ้เล็กเบื้องขวา ซุ้มข้างบนสลักรูปครุฑยุดนาค อันเป็นพระบรมราช
สัญลักษณ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งมี
ที่มาจากพระนามเดิมของพระองค์คือ “ฉิม” บานตู้ตอนบนสลักรูปหม้อยู่
ในวงกลมและบนขอบวงกลมสลักเลขอารบิกสามช่วงทวนเข็มนาฬิกา เป็น
เลข 4 7 1129 (รูปที่ 5) หมายถึงวันพระราชสมภพเดือน 4 ขึ้น 7 ค่ำ ปีกุน
จุลศักราช 1129 (กรมศิลปากร, 2554: 9) ซึ่งตรงกับวันพุธ กลางบานตู้สลัก
รูปสัตว์สี่เท้าที่มีขนสีระชะ ขนคอ และขนหน้าอกยาวปรกถึงขา จำนวน 2
ตัวอยู่ในวงรี แต่ด้วยรูปสัตว์มีหูยาวผู้เขียนจึงเสนอใหม่ว่ารูปสัตว์นี้คือสุนัข
บานตู้ด้านล่างสลักรูปสิงอยู่ในวงกลม บนขอบวงกลมสลักเลขอารบิกสาม
ช่วงตามเข็มนาฬิกา เป็นเลข 8 11 1186 (รูปที่ 6) หมายถึงวันสวรรคต คือ
เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปิวอก จุลศักราช 1186 (กรมศิลปากร, 2554: 10) ซึ่ง
ตรงกับวันพุธเช่นเดียวกับวันพระราชสมภพ

ตุ้เล็กเบื้องซ้าย ซุ้มข้างบนสลักรูปนกยูง (รูปที่ 7) หมายถึงสมเด็จพระศรี
สุริเยนทราบรมราชินี บานตู้ตอนบนสลักรูปหม้อยู่ในวงกลมและบน
ขอบวงกลมสลักเลขอารบิกสามช่วงตามเข็มนาฬิกา เป็นเลข 10 12 1129
(รูปที่ 8) หมายถึงวันพระราชสมภพเดือน 10 แรม 12 ค่ำ ปีกุน จุลศักราช
1129 (กรมศิลปากร, 2554: 6) ซึ่งตรงกับวันอาทิตย์ กลางบานตู้สลักรูปสัตว์
2 ตัวอยู่ในวงรี ด้านบนสลักรูปครุฑยุดนาค ด้านล่างสลักรูปราชสีห์ บานตู้
ด้านล่างสลักรูปสิงอยู่ในวงกลม (รูปที่ 9) บนขอบวงกลมสลักเลขอารบิกสาม
ช่วงทวนเข็มนาฬิกา เป็นเลข 11 8 1198 (รูปที่ 10) หมายถึงวันสวรรคต
คือ เดือน 11 ขึ้น 8 ค่ำ ปิวอก จุลศักราช 1198 (กรมศิลปากร, 2554: 7)
ซึ่งตรงกับวันอังคาร

สัตว์สัญลักษณ์ในวงรีบนบานตู้ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ

แม้จะเคยมีการศึกษาตีความสัญลักษณ์รูปสัตว์ในวงรีที่บานตู้ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิแล้ว (ดู เด่นดาว ศิลปานนท์, 2543: 106) แต่บทความนี้จะนำเสนอการตีความใหม่ที่ต่างไปคือ สัตว์ในวงรีนี้เป็นสัญลักษณ์ของ “วัน” ตามคติอัฐเคราะห์ หากพิจารณาจะเห็นว่าบนบานตู้ได้สลักรายละเอียดของเดือน ข้างขึ้นข้างแรม ปีนักษัตร และจุลศักราช อย่างครบถ้วนรวมถึงตัวเลขช่วงกลางซึ่งเป็นรายละเอียดของข้างขึ้นข้างแรม ก็ได้จัดวางในตำแหน่ง บน-ล่าง เช่นเดียวกับการจัดบันทึกจริง แต่ต่างกันที่เครื่องหมายจากที่เคยใช้เครื่องหมาย “ไปยาลน้อย” ปรับใช้เครื่องหมาย “ดอกจัน” แทน ดังนั้นสิ่งเดียวที่ขาดหายไป คือ “วัน”

“อัฐเคราะห์” คำเรียกดาวเคราะห์เฉพาะ 8 ดวง ได้แก่ พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระอังคาร พระพุธ พระเสาร์ พระพฤหัสบดี พระราหู และพระศุกร์ โดยเทวดาแต่ละองค์เป็นผู้ครองรักษาทิศต่างๆ กล่าวคือ พระอาทิตย์ครองทิศอีสาน (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ) พระจันทร์ครองทิศบูรพา (ทิศตะวันออก) พระอังคารครองทิศอาคเนย์ (ทิศตะวันออกเฉียงใต้) พระพุธครองทิศทักษิณ (ทิศใต้) พระเสาร์ครองทิศหริดี (ทิศตะวันตกเฉียงใต้) พระพฤหัสบดีครองทิศประจิม (ทิศตะวันตก) พระราหูครองทิศพายัพ (ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ) และพระศุกร์ครองทิศอุดร (ทิศเหนือ)

ในหนังสือโลกธาตุของพระสารประเสริฐ (ตรี นาคประทีป) กล่าวว่า อัฐเคราะห์ นอกจากจะเรียกว่า อาทิตย์ จันทร์ อังคารฯ ยังมีนามอื่นเรียกคือ อาทิตย์-ครุชนาม (ครุช) จันทร์-พยัคฆนาม (เสือ) อังคาร-สิงหนาม (ราชสีห์) พุธ-โสณนาม (สุนัข) เสาร์-นาคนาม (นาค) พฤหัสบดี-มุสิกนาม (หนู) ราหู-คชนาม (ช้าง) และ ศุกร์-อิชนาม (แพะ) โดยพระสารประเสริฐ (2512: 103) ได้ยกโคลงประกอบดังนี้

อาทิตยนามครุฑท้าว	ปักยี
จันทรนามพยัคฆ์	เปียดเนื้อ
อังคารกล่าวนามมี	สิงหราช
พุธสุนัขโดยเชื้อ	ชาตินั้นเป็นนาม
พฤหัสบดีมุสิกนี้	นามหนู
ศุกร์อชฌนามสุ	แพะพี
พระเสาร์อิศรเอกฎ	นามนาค
อสุรินทร์ท่านชี้	คชช้างนามแกลง

ดังนั้นรูปสัตว์สัญลักษณ์ที่สลักในวงรีที่บ้านตุ้มที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิของตุ้มใหญ่ตรงกลาง ซึ่งสลักรูปครุฑยุคขนาดจำนวน 2 ตัว (ดูรูปที่ 4) จึงหมายถึง “ครุฑนาม” วันอาทิตยซึ่งเป็นทั้งวันพระราชสมภพและวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สำหรับรูปสุนัข 2 ตัว บนบานตุ้มเล็กเบื้องขวา (ดูรูปที่ 6) จึงหมายถึง “โสณนาม” วันพุธ ซึ่งเป็นทั้งวันพระราชสมภพและวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และที่ตุ้มเล็กเบื้องซ้าย (ดูรูปที่ 9) รูปครุฑยุคขนาดจึงหมายถึง “ครุฑนาม” วันอาทิตยวันพระราชสมภพ และรูปราชสีห์หมายถึง “สิงหนาม” วันอังคารวันสวรรคตของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี

ทั้งนี้อัฐิเคราะห์ ที่เวียนขวาไปตามทิศทั้ง 8 ที่เทวดาเหล่านั้นรักษาโบราณจารย์ได้จัดเข้าระเบียบเป็นบริวาร อายุ เดช ศรี มูละ อุตสาหะ มนตรี และกาลกิณี เวียนขวาไปตามทิศทั้ง 8 โดยเริ่มจากวันที่บุคคลนั้นเกิดพระเคราะห์นามวันนั้นเป็นบริวาร แล้วเรียงกันตามลำดับ เรียกว่า “ทักษา” และได้แบ่งตัวอักษรและสระต่างๆ เข้ากับตำแหน่งพระเคราะห์ทั้ง 8 ดังนี้

วันอาทิตย	ครุฑนาม	ได้แก่อักษร	อ อา อิ อี อี อี อู อุ เอ โอ ไอ
วันจันทร์	พยัคฆนาม	ได้แก่อักษร	ก ข ฃ ค ฅ ฆ ง
วันอังคาร	สิงหนาม	ได้แก่อักษร	จ ฉ ช ซ ฌ ญ
วันพุธ	โสณนาม	ได้แก่อักษร	ฎ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ
วันเสาร์	นาคนาม	ได้แก่อักษร	ด ต ถ ท ธ น

วันพฤหัสบดี มุสิกนาม ได้แก่อักษร บ ป ผ ฝ พ ฟ ภ ม
วันราหู (พุธกลางคืน) คชนาม ได้แก่อักษร ย ร ล ว
วันศุกร์ อชนาม ได้แก่อักษร ศ ช ส ห พ

คนไทยคุ้นเคยกับคติเรื่องอัฐเคราะห์ที่เรียกเป็นนามสัตว์ต่างๆ มาแต่โบราณ โดยปรากฏอยู่ในตำราพิไชยสงคราม ระบุถึงนามอัฐเคราะห์ของชื่อเมือง แม่ทัพ นายกองต่างๆ เพื่อความเป็นสิริมงคลโบราณจารย์จึงมีข้อกำหนดต่างๆ เกี่ยวกับนามของบุคคลไว้เพราะเชื่อว่าชื่อของบุคคลเหล่านี้มีอิทธิพลต่อการแพ้ชนะในศึกสงคราม (ดู ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1, 2545: 205-210 และ 334-341) ทั้งนี้หากศึกษาการพระราชทานนามพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเห็นว่าพระองค์ทรงยึดถือคตินี้เป็นอย่างยิ่ง โดยจะพระราชทานอักษรวรรคบริวารวันประสูติ เป็นอาทิอักษร (อักษรต้น) ของพระนาม (ดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2472) (รูปที่ 11)

การประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระอารามสำคัญ

การประดิษฐานพระบรมอัฐิบูรพมหากษัตริย์ในพระอารามสำคัญเนื่องในรัชกาลนั้นๆ (วัดประจำรัชกาล) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าพระบรมอัฐิสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 3 รัชกาลก่อน ซึ่งเป็นส่วนของพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลนั้นๆ ได้พระราชทานไป เมื่อสิ้นพระชนม์ไม่มีผู้รักษาได้เชิญกลับมารักษาไว้ที่หอพระธาตุมณฑลเดียวกับพระบรมอัฐิของหลวง ควรจะประดิษฐานพระบรมอัฐิให้มหาดชนกระทำสักการบูชาและบำเพ็ญกุศลถวายได้โดยง่าย จึงโปรดให้บรรจุพระบรมอัฐิในกล่องศิลา แล้วอัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไปบรรจุไว้ที่พระพุทธรูปพระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บรรจุไว้ที่พระพุทธรูปพระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรจุไว้ที่

พระพุทธรูปพระประธานในพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม และมีรับสั่งไว้ว่าให้บรรจุพระบรมอัฐิของพระองค์ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามอย่างเดียวกัน (สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ, 2542: 298-299)

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อ วันที่ 7 มกราคม 2408 และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อ วันที่ 1 ตุลาคม 2411 ดังนั้นการประดับสัตว์สัญลักษณ์ที่ตู้ประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์จึงย่อมอยู่ในช่วงท้ายของรัชกาลที่ 4 และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้วพระบรมอัฐิก็ได้ัญเชิญไปประดิษฐานที่วัดราชประดิษฐฯ ตามพระราชประสงค์ ซึ่งมีการประดับรูปสัตว์สัญลักษณ์เช่นกัน

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม : พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระพุทธรูปศิหังคปฏิมากร พระประธานในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐฯ จำลองจากพระพุทธรูปศิหังค ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ขนาดเท่าองค์จริง ที่กึ่งกลางฐานหน้ากระดานชั้นล่างของพระพุทธรูปศิหังคปฏิมากรประดับแผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เป็นรูปพระมหากษัตริย์มงกุฎพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์บนพานแว่นฟ้าแวดล้อมด้วยหนูจำนวน 3 ตัว (รูปที่ 12) แผ่นโลหะนี้เป็นเครื่องหมายว่าที่ฐานพระพุทธรูปศิหังคปฏิมากรเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิษญา สุ่มจินดา (2555: 99) อธิบายถึง “หนู” ทั้ง 3 ตัวนี้ว่า “...เพราะมีพระบรมราชสมภพ (เกิด) ในปีชวดจึงใช้รูปหนูเป็นสัญลักษณ์ประจำปีนักษัตรของพระองค์ จนอาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่นำรูปสัตว์ประจำปีนักษัตรของพระองค์มาใช้ประกอบพระบรมราชสัญลักษณ์”

พระพุทธรูปศิหังคเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิอันเป็นพระพุทธรูปปางประจำวันพฤหัสบดีซึ่งเป็นวันพระราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จะทรงพระราชสมภพในวันพฤหัสบดีแล้ว ยังทรงบรมราชาภิเษก และเสด็จ
สวรรคตในวันพฤหัสบดีอีกด้วย (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2535:
339) สำหรับประเด็นเรื่อง “วันพฤหัสบดี” นี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (2505: 19) ทรงพระนิพนธ์ไว้ใน “เรื่องพระราช
ประวัติในรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่แรกทรงพระผนวชตลอดจนสวรรคาลัย โดยความ
ย่อ” ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือวชิรญาณ เล่ม 2 ฉบับที่ 8 ประจำเดือน 7
จ.ศ. 1247 (พ.ศ. 2428) ดังนี้

“...อนึ่งเมื่อพระองค์ท่านยังทรงพระผนวชอยู่นั้น ได้ทรงปฏิญาณ
อธิษฐานไว้ว่า ถ้าจะสิ้นพระชนม์ขอให้สิ้นพระชนม์ในวันพระสงฆ์ทำการ
ปวารณาออกพรรษา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ตรงกับวันที่
ประสูตินั้นเทอญ ตรัสดังนี้เนื่องๆ ผู้ที่ได้สดับรับสั่งตั้งนั้นมากด้วยกัน ครั้น
สวรรคตก็ตรงกับวันประสูติของท่าน และวันปวารณาสมดังทรงอธิษฐาน
นั้นทุกประการ เหตุนี้ก็เป็นมหามหัทศรรย์ประจักษ์ใหญ่ยิ่ง ไม่ควรนิ่งควร
จะสรรเสริญพระบารมี...”

สัญลักษณ์รูป “หนู” จำนวน 3 ตัว บนแผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่
กึ่งกลางฐานหน้ากระดานชั้นล่างของพระพุทธรูปหังคปฏิมากรจึงควรหมายถึง
“มุสิกนาม” หรือ วันพฤหัสบดีทั้ง 3 วันมากกว่าที่จะหมายถึงเพียงปีนักษัตรที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพ

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม : พระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระพุทธรูปปฏิมากร พระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ที่
กึ่งกลางผ้าทิพย์ที่พระพุทธรูปอาสน์ ประดับแผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ตอน
บนเป็นรูปพุ่มอูณาโลมพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์ เบื้องล่าง
ประดับรูปช้าง นาค และหนู (รูปที่ 13-14) แผ่นโลหะนี้เป็นเครื่องหมายว่าที่
ฐานพระพุทธรูปปฏิมากร เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

มีการสันนิษฐานถึงความหมายสัญลักษณ์รูปสัตว์เหล่านี้ว่า นาค หมายถึง ปีมะโรง ปีพระราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ช้าง หมายถึง ช้างเผือกในรัชกาล และ หนู หมายถึง ปีชวด ปีพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ อัญเชิญพระบรมอัฐิมาประดิษฐาน (อรรรรณ ทรัพย์พลอย, 2552: (13))

หากนำการตีความสัญลักษณ์รูปสัตว์บนบานตู้ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์มาตีความแล้วสัญลักษณ์รูปช้างควร จะหมายถึง “คชนาม” วันพุธกลางคืน (ราหู) เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันพุธ เดือน 4 แรม 5 ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช 1098 เวลา 3 ยาม (กรมศิลปากร, 2554: 2) สัญลักษณ์รูปหนูควรจะหมายถึง “มุสิกนาม” วันพฤหัสบดี ด้วยเสด็จ สวรรคต วันพฤหัสบดี เดือน 9 แรม 13 ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช 1171 (กรมศิลปากร, 2554: 2)

สำหรับสัตว์สัญลักษณ์รูปนาค “นาคนาม” ยังเป็นปัญหา หากพิจารณาจากรูป “หนู” จำนวน 3 ตัวที่ฐานพระพุทธรูปศิंहคปฏิมากร ซึ่งหมายถึง วันพระราชสมภพ วันบรมราชาภิเษก และวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งล้วนตรงกับวันพฤหัสบดี “มุสิกนาม” ตำแหน่งของ “นาค” จึงควรเป็นวันบรมราชาภิเษกด้วยเช่นกัน แต่จากการตรวจสอบแล้วพบว่าทรงกระทำพิธีปราบดาภิเษกวันจันทร์ (พย็ขนาม) เดือน 8 ขึ้น 1 ค่ำ ปีชวด จุลศักราช 1144 และทรงกระทำพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งในปีพุทธศักราช 2328 แต่จากเอกสารต่างๆ ไม่ปรากฏว่าทรงประกอบพิธี ขึ้นในวันใด จากเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (2546: 8) เทศนาถวายในพระที่นั่งอนันตสมาคมเมื่อ พุทธศักราช 2425 ใจความตอนนี้มีรายละเอียดว่า “...ครั้น ณ วัน_ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ศักราช 1147 พระชนมายุได้ 50 พรรษา มุขมนตรีซีพ้อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรอีกครั้งหนึ่ง...” หากพิจารณาตามเนื้อความระบุถึง

การ “เฉลิมพระราชสมณเทียร” ในจดหมายเหตุโหรซึ่งพระเทวโลก (แหยม วัชรโชติ) รวบรวม (2542 : 22) ในปีมะเส็ง จุลศักราช 1147 ได้บันทึกว่า “ณ วันเสาร์ เดือน 10 ขึ้น 7 ค่ำ เวลาเช้า 4 บาท ยกเศวตฉัตรที่ประธมวัง หลวง” ซึ่งอาจจะเป็นได้ว่าวันยกเศวตฉัตรซึ่งตรงกับวันเสาร์ หรือ “นาค นาม” นี้เป็นวันบรมราชาภิเษกด้วยก็เป็นได้อันมีวันสำคัญอีกวันหนึ่งที่ตรงกับ “นาคนาม” วันเสาร์ คือ วันที่ระลឹคมหาจักรี “...วันซึ่งเพนตฤถึล้ายวัน ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจักรีบรมนารถ พระพุทธยอดฟ้าจุฬา โลกเสด็จกรีธาทัพกลับถึงพระนคร ได้รับอัญเชิญเสด็จครอบครองสยามราชอาณาจักร เปนประณวาระที่พระองค์ดำรงสยามรัฐราชอาณาจักร...” (ราช กิจจานุเบกษา, 2461: 49) วันที่ 6 เมษายน 2325 ตรงกับวันเสาร์ (นาค นาม) เดือน 5 แรม 9 ค่ำ ปีชาล จุลศักราช 1144

สัตว์สัญลักษณ์ที่ยังไม่สามารถแปลความได้

สัญลักษณ์รูปสัตว์ที่ปรากฏบนแผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่กึ่งกลาง ผ้าทิพย์พระพุทธรูป พระพุทธรธรรมิคราชโลกธาตุติลก พระประธาน ในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตอนบนของแผ่นโลหะประดับเป็นรูปครุฑยุดนาค พระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์ เบื้องล่างประดับรูปราชสีห์ และสัตว์ สี่เท้า (สุนัข?) (รูปที่ 15) และที่พระพุทธรูปพระพุทธรอนันตคุณอดุลญาณ บพิตร พระประธานในพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม (รูปที่ 16) ที่ประดิษฐาน พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดับแผ่นโลหะทรงพุ่ม ข้าวบิณฑ์ ตอนบนเป็นรูปปราสาทพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์ เบื้องล่างประดับรูปราชสีห์ และหนู

สัตว์สัญลักษณ์เหล่านี้เข้าใจว่าไม่ได้ประดับตามคติเรื่องอัฐิเคราะห์ ดังเห็นจากกรณีที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ หล้านภาลัย สัตว์สัญลักษณ์ที่วัดอรุณประดับรูปราชสีห์และสุนัข ในขณะที่ พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ประดับรูปสุนัข 2 ตัว (ดูรูปที่ 2 และ 6) และ

ในกรณีของแผ่นโลหะที่วัดราชโอรสาราม ก็ไม่สามารถจับคู่เข้ากับวันพระราชสมภพ วันบรมราชาภิเษก วันสวรรคต ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ (ดู กรมศิลปากร, 2554: 20-21) ซึ่งการประดับรูปสัตว์จะมีเพียง 2 ตัว ต่างกับที่วัดพระเชตุพนฯ และวัดราชประดิษฐฯ ที่มีการประดับรูปสัตว์ 3 ตัว แต่สิ่งที่เหมือนกันคือการประดับรูปพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์ที่ตอนบนของแผ่นโลหะ

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าการประดับรูปสัตว์สัญลักษณ์ที่ตู้ประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ในช่วงท้ายของรัชกาลที่ 4 และการประดิษฐานพระบรมอัฐิที่วัดราชประดิษฐฯ ในต้นรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นเวลาที่ไม่ห่างกันนั้นคติและสัญลักษณ์จึงใกล้เคียงกัน ต่างกับการประดิษฐานพระบรมอัฐิ 3 รัชกาลแรกที่มีหลักฐานว่าโปรดให้อัญเชิญไปในช่วงต้นรัชกาล (ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 29-30 และ 49) จึงน่าจะเป็นสัตว์สัญลักษณ์อีกชุดหนึ่งที่ยังไม่สามารถตีความได้ แต่ในกรณีที่วัดพระเชตุพนฯ นั้นเข้าใจว่าแผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่ประดับพระพุทธรูปอาสน์พระพุทธรูปเทวปฏิมากร น่าที่จะเป็นงานในคราวบูรณะในช่วงรัชกาลที่ 5-7 (ดู กรมศิลปากร, 2525: 82)

บทสรุป

รูปสัตว์สัญลักษณ์ที่ปรากฏในวงรีบนบานตู้ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างขึ้น รูปสัตว์เหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของ “วัน” ตามคติอัฐเคราะห์ ดาวเคราะห์ 8 ดวง ซึ่งมีนามเรียกเป็นสัตว์ต่างๆ ได้แก่ อาทิตย์-ครุฑ นาม จันทร์-พยัคฆนาม เป็นต้น โดยนามเหล่านี้น่าที่จะเป็นที่รับทราบกันแพร่หลายเนื่องจากเป็นคติที่ปรากฏในตำราพิไชยสงครามและทักษาตำราโหราศาสตร์เกี่ยวกับการตั้งชื่อตัวของบุคคลต่างๆ

สัญลักษณ์ตามคติอัฐเคราะห์นี้สามารถนำมาใช้ตีความรูปสัตว์สัญลักษณ์ที่ปรากฏในที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระอารามสำคัญเนื่อง

ในรัชกาลนั้นๆ (วัดประจำรัชกาล) ได้บางพระอาราม เฉพาะพระอาราม
ที่มีหลักฐานและการสันนิษฐานว่าได้รับการสร้างหรือบูรณะ หลังจากการ
สร้างตู้ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์แล้ว คือ ที่
พระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และที่พระอุโบสถวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม





รูปที่ 1 ตู้ไม้จำหลักปิดทอง 3 ตู้ และเพดานอัฒจันทร์ซึ่งเคยเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิใน
พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์



รูปที่ 2 ตู้ซึ่งเคยประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่วนบนของตู้มีซุ้มลายเครือเถาแบบตะวันตกประดับรูปครุฑยุคนาคพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์



รูปที่ 3 รายละเอียดผนังตู้ใหญ่ตรงกลาง รูปนาคอยู่ในวงกลมและบนขอบวงกลมสลักเลข 10 15 1170



รูปที่ 4 ผนังตู้ใหญ่ตรงกลางที่เคยประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตอนกลางผนังตู้สลักรูปครุฑขนาดจำนวน 2 ตัว



รูปที่ 5 รายละเอียดบานตู้เล็กเป็องชาวตอนบนสลักรูปหม้ออยู่ในวงกลมและบนขอบวงกลมสลัก
เลข 4 7 1129



รูปที่ 6 บานตู้เหล็กเบื้องขวาตอนกลางบานตู้สลักรูปสุนัข 2 ตัว ด้านล่างสลักรูปปลิงอยู่ในวงกลม บน
ขอบวงกลมสลักเลข 8 11 1186



รูปที่ 7 ซุ้มด้านบนตู้เล็กเบื้องซ้าย สลักรูปนกยูง หมายถึงสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี



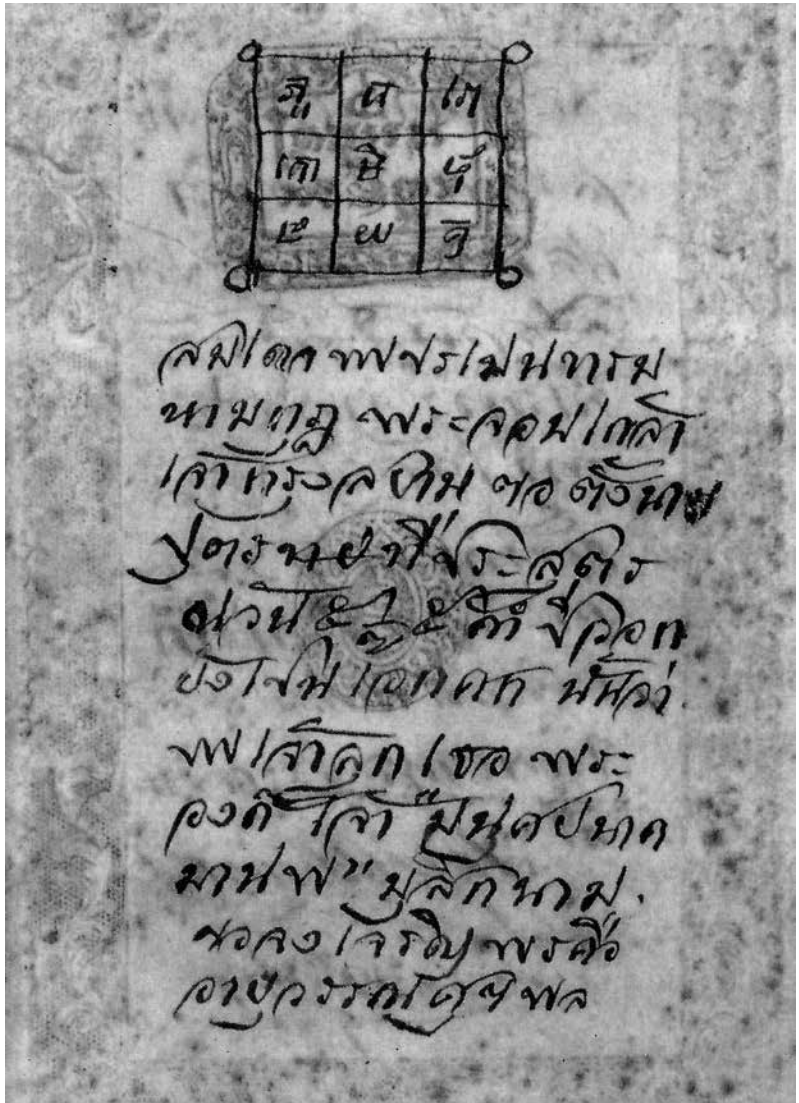
รูปที่ 8 รายละเอียดบานตู้เล็กเบื้องซ้ายตอนบนสลักรูปหมูอยู่ในวงกลมและบนขอบวงกลมสลักเลข 10 12 1129



รูปที่ 9 บานตู้เหล็กเบ็องซ้ายตอนกลางบานตู้สลักรูปครุฑยุคนาค และรูปราชสีห์ อยู่ในวงรี ด้านล่าง สลักรูปลิงอยู่ในวงกลม



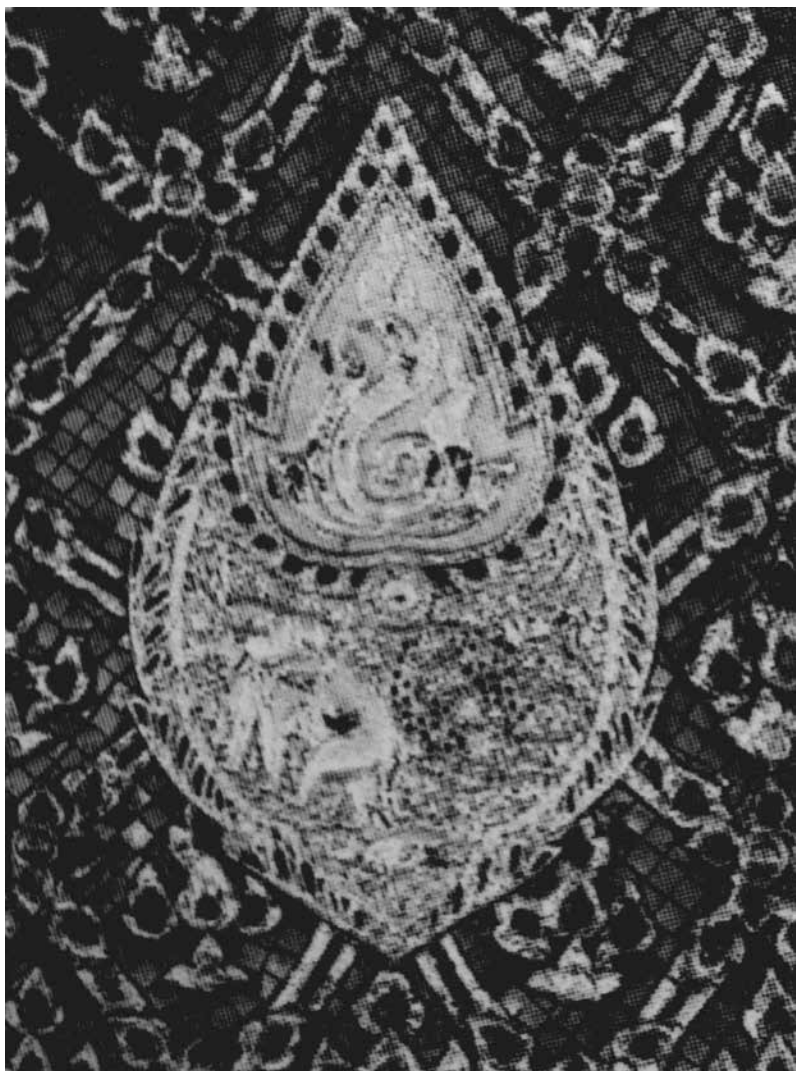
รูปที่ 10 รายละเอียดบานตู้เล็กเบ็องซ้ายตอนบนสลักรูปสิงอยู่ในวงกลมและบนขอบวงกลมสลักเลข 11 8 1198



รูปที่ 11 พระราชหัตถเลขาพระบาทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนาม “มนุศยานาคนานพ” มุสิกนาม. แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ที่มา : สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๔๔: ๔)



รูปที่ 12 แผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ที่กึ่งกลางฐานหน้ากระดานชั้นล่างของพระพุทธรูปหังคปฏิมากร
พระประธานในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์
(ที่มา : พิชญ์ สุ่มจินดา, ๒๕๕๕: ๙๙)



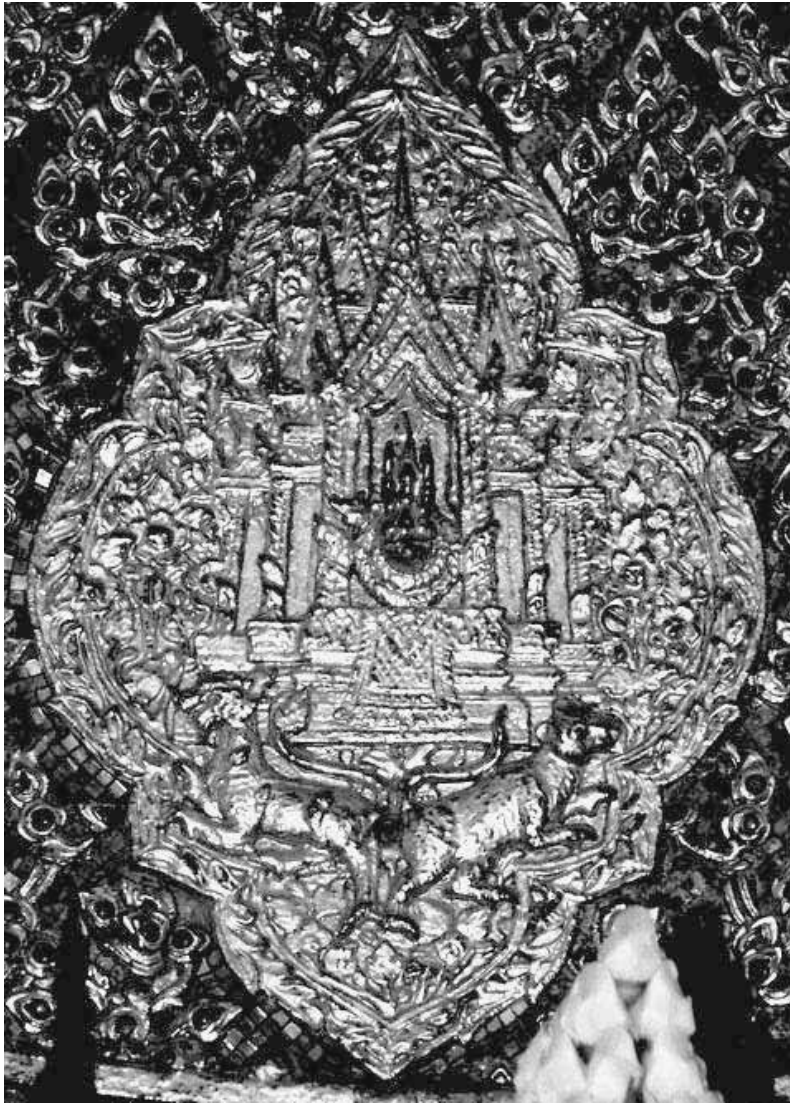
รูปที่ 13 แผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ที่กึ่งกลางผ้าทิพย์ที่พระพุทธรักษาสน์ พระพุทธเทวปฏิมากร
พระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
(ที่มา : ศานติ ภักดีคำ, ชาตรี ประกิตนทการ และ พีระพัฒน์ สำราญ, 2552 : รูปที่ 1-15.)



รูปที่ 14 ลายเส้นแผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ที่กึ่งกลางผ้าทิพย์ที่พระพุทธอาสน์ พระพุทธเทว
ปฏิมากร พระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
(ที่มา : อรวรรณ ทรัพย์พลอย, 2552 : (12)



รูปที่ 15 แผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ที่กึ่งกลางผ้าทิพย์ที่พระพุทธรูปอาสน์ พระพุทธธรรมมิศรราช
โลกธาตุดิลก พระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม



รูปที่ 16 แผ่นโลหะทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ที่กึ่งกลางผ้าทิพย์ที่พระพุทธรูปอาสน์ พระพุทธรูปนันทคุณ
อดุลญาณบพิตร พระประธานในพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. (2525). **วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. (จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี).
- กรมศิลปากร สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2554). **ราชสกุลวงศ์**. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- “ข่าวในพระราชสำนัก.” **ราชกิจจานุเบกษา**. 35, 0ง (14 เมษายน 2461): 49.
- เด่นดาว ศิลปานนท์. (2543). “พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์” **เมืองโบราณ** 26, 3 (กรกฎาคม-กันยายน) : 105-112.
- ตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1**. (2545). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545.
- พระเทวโกล (แหยม วัชรโชติ) รวบรวม. (2542). “จดหมายเหตุโทร” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1**, 9-40. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2472). **คถาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนามพระโอรสธิดา**. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร โปรดให้พิมพ์ในงานฉลองพระชันษา สมายุมงคลเสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปีมะเส็ง พ.ศ. 2472).
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2457). **โบราณคดีสโมสร : ชุมนุพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, พิมพ์แจกในงานพระเมรุ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวดี.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). **พระบรมราชาวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานแด่พระเจ้าลูกเธอ**. พระนคร : กรมศิลปากร. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญเชิด ศุภมณี และ นายประสิทธิ์ พรหมสาขา ณ สกลนคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 4 เมษายน 2506).
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2541). **พระราชกรัณยานุสร**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- พระสารประเสริฐ (ตรี นาคประทีป). (2512). **โลกธาตุ**. พระนคร : บรรณาการ.
- พิชญา สุ่มจินดา. (2555). **ราชประดิษฐพิพิธทรรศนา**. นนทบุรี : โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2542). “ตำนานสถานที่และวัตถุต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง.” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5**, 249-323. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2556). “ตำนานนันทวังหน้า.” ใน **กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์**, 1-115. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 28 กรกฎาคม 2555).

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. (2505). “เรื่องพระราชประวัติในรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่แรกทรงพระผนวชตลอดจนสวรรคาลัย โดยความย่อ.” ใน **พระราชประวัติและพระราชชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, 1-20. พระนคร : กรมศิลปากร, 2505.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. (2546). “เทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และอภัยนจริยา.” ใน **เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ**, 1-15. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2544) **พระประวัติตรัสเล่า**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

सानติ ภักดีคำ, ชาตรี ประภิตนทการ และ พีระพัฒน์ สำราญ. (2552). **สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2535). **พุทธปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป.

อรวรรณ ทรัพย์พลอย. ผู้ตรวจสอบชำระและบรรณาธิการ. (2552). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**. กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และมูลนิธิ “ทุนพระพุทธรูป” ในพระบรมราชูปถัมภ์. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 200 ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช 7 กันยายน 2552).